

PUTOPIS EVLIJE ČELEBIJA KAO HISTORIA PHANTASTICA

U radu se raspravlja o nekoliko odlomaka iz Putopisa Evlije Čelebija koji uglavnom i u najširem smislu pripadaju domeni „fantastike“, a prostorno su vezani uz krajišta na razmeđu Hrvatske i Bosne. Nameće se pretpostavka da se većim dijelom (u slučaju mitskoga i legendarnoga gradiva) radi o prožimanju vrlo arhaičnih obrazaca sa živom stvarnošću krajiške periferije Osmanskoga Carstva.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, Putopis, İkdâm, Yapı Kredî, fantastika

U prijevodu dijelova putopisa Evlije Čelebija koji se odnose na „jugoslovenske zemlje“ iz pera Hazima Šabanovića nedostaju mnogi odlomci, reci, stihovi i riječi koje se može naći u tekstu autografa¹ objavljenog početkom ovog stoljeća. Za taj nedostatak nitko nije „kriv“ jer su prije otkrića autografa u javnosti kružile manjkave verzije, uglavnom poznate prema takozvanoj *İkdâm* tiskanom izdanju iz vremena oko 1900.² Te su verzije bile ponajviše i same nepotpune, dodatno je u njih intervenirala cenzura Abdülhamida II., a konačno je ponešto tome pridonio i sâm prevoditelj, što uslijed zanemarivanja „nevažnih“ elemenata „dekorativne“ naravi, što zbog stanovite autocenzure. Tako se dogodilo da je Evlijin putopis manjkavo, pa i pogrešno valoriziran. Budući da sada raspoložemo izdanjem prema autografu, *Putopis* nam postaje daleko vredniji izvor. Ovdje se ne bih zadržavao na takozvanim faktološkim razlikama i odstupanjima, ponajviše u domeni kvantitativnih podataka, ma koliko ta tematika bila privlačna. Želio bih upozoriti na okolnost da u *Sejahatnami* nalazimo mnoštvo odlomaka koji pripadaju sferi legendarnog – folklornog – mitskog, o čemu tek treba otpočeti ozbiljnija rasprava. Uz gore spomenute, često dramatične faktološke kontraste između nepouzdanih starih izdanja i posljednjega prema autografu (Sarajevo: 400 mahala – *İkdâm*; 104 mahale – *Yapı Kredî*), geografske i druge nedoumice³, posebno se ističe tematski sklop fantastike, da ne kažemo „kiča i pop-kulture“. Ovdje bih naveo samo nekoliko primjera, bez pretenzije na dublju razradu, stoga bih se zadržao u okvirima prethodnog priopćenja.

---

¹ Ovdje će biti riječi o odlomcima iz V. i VII. knjige. Usp. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – İbrahim Sezgin (ur.), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, İstanbul 2001, 228, 274-275; Dağlı – Kahraman – Robert Dankoff (ur.), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VII, İstanbul 2003, 48-49, 114-115, 126, 128, 305, 310.

² Časopis *İkdâm Gazetesi*, izlazio u Istanbulu. Svesci koji nas ovdje zanimaju objavljivali su se u razdoblju 1896. – 1900.

³ Primjerice, višekratno spominjanje oblasti Dudaška. Šabanović je smatrao da se radi o iskvarenom pisanju imena Koruške. Međutim, gotovo stoljeće i pol prije Evlijinih putovanja karta sjevernog Jadrana u *Kitab-ı Bahriye Piri* reisa Dudašku prikazuje na nevelikom prostoru između Senja i Rijeke! Evlija, pak, kaže da morskim dijelom vladaju Mlečani, a kopnenim njemački car (*Yapı Kredî* (dalje: YK), VI, 317).

Možda će najveći izazov u budućem istraživanju biti pokušaj da se ustanove veze i utjecaji, kako unutar osmanske historiografije i književnosti tako i mogući dodiri sa zapadnjačkim izvorima slične naravi. Trenutno mi se nameću pojmovi *mirabilia*, *ars apodemica* i *sehrengiz literatura*, a svakako bi se našlo još toga. Što se tiče pojma *sehrengiz*,⁴ čini se da vanjskih utjecaja nema jer je to bio vrlo rasprostranjen žanr u osmanskoj literaturi i Evlija je samo kreativno slijedio već uhodanu praksu. S druge strane, umetanje apokaliptičnih proročanstava može imati veze sa zapadnim izvorima jer je već utvrđeno da su osmanski autori preuzimali podosta građe od „neprijatelja“, koja obiluje sumornim predviđanjima o propasti Osmanskoga Carstva i dinastije, te je preoblikovali na svoj način.⁵ *Mirabilia*, pak, u *Sejihatnami* pokazuju dosta sličnosti s istovrsnim gradivom iz neposrednog susjedstva⁶ i nije isključena mogućnost da se u nekim slučajevima radi o usmenoj cirkulaciji na krajiškim prostorima. Konačno, ne očekujem da će se ustanoviti kako je Evliji bila dostupna ikoja rasprava apodemičke naravi (*Reisekunst* itd.). Naveo bih samo dva primjera:

Putopisac se dulje zadržao u Livnu i okolici. Već sâm početak opisa, to jest naslov, nagovještaj je jednog prvorazrednog *mirabile*: „Opis goleme špilje Rivna, ili visokog bedema Livna“. U Šabanovićevu prijevodu prema izdanju *İkdama* (dalje: İkd/HŞ) ne naslućuje se nikakav *mirabilis*: „Opis visokog grada Livna“.⁷ Koliko je prevoditelj predložak već odstupio od izvornika, a koliko je prevoditelj skraćivao, nisam stigao provjeriti, no to je lako učiniti, a ovdje i nije pretjerano važno. U nastavku Evlija veli: „Kako kažu latinski povjesničari⁸, u vrijeme proroka Sulejmana⁹ od njega je pobjegao i na ovu se planinu – tvrđavu sklonio div zvan Rivne¹⁰ te je ondje izdubio golemu špilju, u njoj se nastanio i učinio da iz nje poteče velika rijeka.“¹¹ Do današnjeg dana ta voda teče. Potom je taj div umro, a kada je ova kliška zemlja spašena od jada koji je stvorio, u vrijeme Aleksandra Velikog, godine (...) ovu je livanjsku tvrđavu pod imenom Strčam izgradio dubrovački knez nevjernik Strčan...“.¹² Dalje neko vrijeme obje verzije teku u sadržajnom smislu razmjerno blizu jedna drugoj, premda zna biti i većih odstupanja, pa i ozbiljnijih manjkavosti te pogrešnih čitanja u İkd/HŞ. No, ona ne pripadaju domeni fantastike. Potom slijedi odlomak o bazenu pod pećinom na izvoru Bistrice, koji u İkd/HŞ djeluje bez neke posebne „arome“, no u *Yapı Kredî* (dalje: YK) jasno izbija njegovo

⁴ „Zabavni dodaci“ opisima gradova, obično opisi i divljenje lijepim djevojkama i još ljepšim mladićima.

⁵ Karl Teply, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Wien – Köln – Graz 1980.

⁶ Primjerice, u Habelića, Valvasora i dr.

⁷ YK, V, 228; *İkdama* (dalje: İkd/HŞ), 137.

⁸ Čini se da bi barem onaj dio piščevih predložaka koji sadrži priče ovakvog tipa trebalo tražiti u bliskoistočno-levantinskom krugu, a ne u srednjoeuropskome. Müntheha Gül Akmaz, „Evliya Celebi in Bosnia“, *2nd International Symposium on Sustainable Development*, Sarajevo, June 8-9, 2010. Također: YK, V, 223.

⁹ Kralj Salomon. Ovdje i na još jednome mjestu u İkd/HŞ vlada potpuna zbrka. „Div Rivne“ nije uočen, već se javlja kao „planina Ravna“, a navod da je izdubio špilju (particip *kazdîği*) pročitan je kao „Kaz Daği“ i postao još jednom planinom (doslovce „planina gusaka“). Planina pod takvim imenom doista postoji, ali kod Edremita u SZ Anadoliji.

¹⁰ Možda prema nazivu za strme litice kod staroga grada i izvora Bistrice (Crvenice).

¹¹ Mjestimice prevodim drugačije od YK.

¹² U odlomku o boravku u Dubrovniku (VII. knjiga) nema traga temi o dubrovačkim „kraljevima“ kao osnivačima gradova u unutrašnjosti. Možda bi ovakva putopiščeva nagađanja mogla imati veze s činjenicom da su dubrovačke kolonije u balkanskom zaleđu na neki način predstavljale početke gradskog života.

šehrengiz obilježje. Ikd/HŠ tek navodi da „u bazen ulaze kao morske vile i vješto plivaju svi gradski mladići“. Izdanje prema autografu (YK), pak, umjesto mladići, ima *mahbubi* (oni koje se ljubi), pa veli da oni „ulaze u bazen zajedno s dervišima, plutaju i s njima se bez zadržke grle i prepliću“.

Konačno pripomenimo da se priča o divovima javlja i prilikom opisa rudnika Srebrenice, gdje se etnonim „Bošnjak“ izvodi od praoca po imenu „Posnak“, diva po kome su i Bosanci visokog uzrasta. Kada je Bilkis Hatun¹³ došla proroku Sulejmanu, bila je sva dlakava. Nato se div Posnak pobrinuo za srebrni nakit (iz rudnika Srebrenice) te je ona sebi posvuda utrljala tog srebra i odmah zabljesnula neviđenim sjajem.¹⁴

Preostali dio teksta do odlaska iz livanjskog kraja ne odnosi se na grad, ali sadrži još veće razlike, pri čemu je Ikd/HŠ ne samo za pedesetak redaka kraći, nego su odlomci ispremiješani. Tome pripada i znameniti odlomak o krajiškom krvnom pobratimstvu, pri čemu YK daje više podataka i pojašnjenja, premda poenta ostaje ista. U Ikd/HŠ ta se epizoda nadovezuje na postupak sa zarobljenicima nakon sukoba kod Prologa. S druge strane, u YK nakon što, kao i u Ikd/HŠ, Atlibegović zatraži od Melek Ahmed-paše da se vođu neprijatelja i sve ostale smakne, dolazi dulji tekst o vođi razbojnika koji se razotkriva kao ključ za tumačenje motiva iz pašina sna, pa tek nakon toga dolazi epizoda o pobratimstvu. U Ikd/HŠ odlomak o pašinu snu javlja se dosta ranije i tako nekako „visi u vakuumu“, dok je u YK linija naracije čvršća. Prema autografu, vođa „zlotvora“, dakle stanoviti Morlak,¹⁵ bio je nizak, debeo, glave poput bosanskog kupusa; u lancima oko ruku i vrata, oteo se čuvaru i stupio pred pašu te se uspeo na propovjedaonicu na *musalli* (otvorenom prostoru za molitvu). Evlija ga je uzalud nastojao spriječiti potezanjem lanca pa ga konačno drugi svukoše. Paša se začudio na tolikoj srčanosti zarobljenika, a gazije rekoše da je njegovo ime i lik „Vasil“, što znači „medvjed-harambaša“ te da već dvadeset godina nakon poraza Tekeli-paše pustoši ove krajeve. Veći dio priče o kobnom pretkazanju u snu vezanom uz sudbinu Sejdi Ahmed-paše prilično je sličan u objema verzijama: Melek Ahmed-paša usnio je kako se Sejdi Ahmed-paša u oklopu penje na propovjedaonicu i navješćuje svoje smaknuće te se strmoglavi odsječene glave. Potom se na sceni pojave zarobljeni neprijatelji i jedan „debeo žut medvjed“, koji se uspne na propovjedaonicu, a Evlija ga obori i posiječe. Putopisac paši protumači san na utješan način. I sada u YK dolazi odlomak o „Vasilu“ ili „medvjed-harambaši“ kao stvaran događaj. Ovakav scenarij zavređuje pozornost i sa stajališta jungovske analitičke psihologije jer u nekoj mjeri uprizoruje „sinkronicitet“ kao kauzalnu povezanost dvaju fenomena.

Nakon „dinarskog“ primjera valjalo bi navesti još jedan „panonski“. U dobro poznatoj epizodi o putovanju u Čakovec Nikoli IV. Zrinskom, javljaju se reference na „krunu“. U Ikd/HŠ one su škrte i malobrojne, a u YK vrlo bogate, no ima ih i u drugim knjigama *Sejihatname*. Sâm je naslov poglavlja znakovit: „Opis proklete zemlje Korone, to jest

¹³ Kraljica od Sabe.

¹⁴ YK, V, 223.

¹⁵ Obje verzije vele da je bio čosav. Moguće je da se radi o uskočkom kapetanu Šariću iz boja kod „Rinice“ (Ikd/HŠ) ili „Ribnice“ (YK) – neubicirano, možda čak Bilice kod Šibenika. „Vasil“ turski ne znači medvjed, ali Šarić nije daleko od tur. *sarı* = žut (usp. gore „žuti medvjed“). Prepustimo pitanje „Vasila Šarića“ daljnjem istraživanju.

pretvrda grada Čaktorne".¹⁶ Nova verzija *Putopisa* nastala prema autografu donosi mnogo više pojedinosti od do sada korištenog teksta. Ovdje govorimo o odlomku u V. knjizi, koji izgleda kao kratka, ali ne sasvim podudarna verzija puno šire priče iz VII. knjige (opis Beča). Naime, kruna drugog po redu univerzalnog vladara Hušanga iz staroperzijske mitologije dospjela bi u posjed Aleksandra Velikoga i trebala bi prijeći u posjed sasanidskog vladara Anuširvana Pravednoga, potom potomcima legendarnog vladara Manučehra, to jest Mađarima, te bi bila pohranjena u Višegradu. Zatim je pripala Osmanlijama, no kad je osvojen Šikloš, predana je Zrinskima, Batthyányjima i Nádasdyjima. Oni su na svoje glave stavili kalpake od kadife „sedmorice hercega“, a Sulejman im je iz ruku njemačkoga cara predao sedamdeset i šest tvrđava, uključujući Budim, Ostrogon i Stolni Biograd. U vrijeme Selima II. njemački je car (časar) tražio od Zrinskog da mu preda krunu („Daj mi Aleksandrovu krunu! Ne dam!“). Ovaj je to odbio pa su tri godine ratovali dok konačno nije car prevladao. Otkako je neusporediva kruna (*korona*) otišla iz ruku Zrinskoga, on više ne može pretendirati na razinu *cara* (*şahansah!*), nego je tek jedan od sedmorice hercega.¹⁷ Ovo je odlomak iz V. knjige koji daje sažet prikaz u kontekstu posjeta Čakovcu, dok se puno više detalja o samoj kruni nalazi u VII. knjizi. Evlija je doista bio u Beču,¹⁸ no teško da je vidio krunu jer bi tada zamijetio i ostale *Reichskleinodien*. Vrijedi spomenuti i to da Evlija naziva Čakovec „zemljom krune“ (*diyar-ı korona*), jednako kao i Višegrad i Požun (VII.). Činilo se da se krnji odlomak u İkd/HŞ odnosi samo na Nikolu, Evlijina suvremenika, no sada je jasno da početak priče pada upravo u vrijeme njegova pradjeda. Ovu bi priču valjalo usporediti s onima koje su o hrvatskoj kraljevskoj kruni u posjedu Zrinskih kolale na kršćanskoj strani.

Taj je kompleks legendi usporedan i ništa manje zanimljiv od onoga o zlatnoj ili crvenoj jabuci. Evlija, štoviše, tvrdi da je krunu vidio u Beču pa kaže da je sličila grčkom vjedru kao cilindričnoj šupljoj mjeri za žito (*kile-i Rumi*).

Možemo li u tom kontekstu zamisliti da se radi o verziji imperijalne ideologije koja barem djelomice dolazi „odozdo“, s krajiškim „štihom“, za razliku od legendi o zlatnoj jabuci? Slično vrijedi i za priče o divovima pa pomišljamo da su općeislamski legendarni motivi doživjeli kreativnu primjenu u lokalnom okruženju.

¹⁶ U İkd/HŞ reducirano na „Grad Čakovac“ (246). Kao i drugi narativni izvori te klasična osmanska književnost općenito, pisac obožava i vješto slaže aliteracije i asonance. Slično je i s naslovom odlomka o Dubrovniku: umjesto suhoparnoga „Grad Dubrovnik“ (İkd/HŞ, 425), u YK, VI, 259, stoji: „Opis prijestolnice naroda Latina, tojest tvrđe nevjerne Dobre Venecije“. „Dobra Venedik“ ističe se kao kao vazalna država, nasuprot nepokornoj „Bundukani Venedik“, vjerojatno „Venecije Mletaka“ (Bnetaka).

¹⁷ „Vişegrad kal'asından tâc-ı İskender ki tâc-ı Enuşirvân-ı Âdil'dir ki ol tâc Menuçehr evlâdlarından Macar kavmine değüp anlar Novgrad kal'ası kurbunda Vişegrad kal'asında tâc-ı İskender alınup dest-i Âl-i Osmân'da mezkûr tâc hazîne-i Osmâniyân'da kalup Süleymân semtinden(?) intikâm almak için Şikloş kal'ası fethinde Zirinoğlu ve Beganoğlu Nadajoğullarına tâc-ı İskender'i verüp anlar da yedi hersek Osmânî'dan yeşil katife kalpak geyüp gitmesinden Budin'i ve Üstürgon'u ve İstolni Belgrad'i ve'l-hâsil yetmiş altı pâre kal'ayı Süleymân Hân Nemse çâsârı elinden aldılar. Selîm Hân dahi İslâmbol'a gelince Nemse çâsârı Zirinoğlu üzre hurûc edüp "Tâc-ı İskender'i bana ver", "vermem" deyü üç sene ceng-i azîmden sonra bilâ-mahal koroşnayı Nemse çâsârına verdiler. İnşâ'allâh kal'a-i Budun'da ve kal'a-i Bec'de mezkûr tâcî niçe gördük ise eylece tahrîr olunur, ammâ tâc-ı bî-bâc Zirinoğlu ellerinden gideli şehinşâhlık iddi'âsında olmayup ancak yedi herseğin biridir, ammâ ülkesi çok köpeğin yerdir, ammâ gâyet ma'mûr diyârları vardır“.

¹⁸ Osim arhivskih dokaza austrijske provenijencije, sasvim bi dovoljno bilo i Evlijino zapažanje da Leopold „ima čeljust poput deve“.

Konačno, vrijedi istaknuti Evlijino „filozofsko“ razmišljanje u dijalogu s pjesnikom *Sirene*. Nikola pristaje osloboditi bihaćkog kapetana pod uvjetom da se taj zakune „majkom Marijom“ da će prestati s pljačkaškim upadima. Pri tome je ban pragmatičan, vrlo dobro zna da je Meryem ana osobito štovana u islamu pa traži najjaču ideološku poveznicu. Na to mu Evlija uzvrat: „Takvo je stanje na krajini. I vi udarate na njihovu zemlju, pa i oni na vaše gradove. *Tako je običaj na svijetu*“.¹⁹ No, verzija YK na str. 275 nadilazi „stoičku“ resignaciju jer uvodi relativizirajući obrat, zamalo neku vrstu „postmodernističke“ dekonstrukcije:

„*Krajina je pusta*. Vi udarate na njihov vilajet, pa i oni na vaše gradove. Takav je običaj, svijet je **maskenbal** (krabuljni ples, *bir eğlence maskara dünyâdır*)“.

---

¹⁹ İkd/HŞ, 248.